

Міграційний рух сільських жителів у міста та його вплив на урбанізацію в УРСР впродовж 1960-х рр.

Гирич Ярослав

Гирич Ярослав. Міграційний рух сільських жителів у міста та його вплив на урбанізацію в УРСР впродовж 1960-х рр. Стаття присвячена аналізу впливу міграцій населення на урбанізаційні процеси в УРСР впродовж 1960-х рр. Проведено порівняння явищ та процесів характерних як для обласного, так і для загальноукраїнського рівня. Окремо розглянуто містобудівну та міграційну політику тодішнього партійно-державного керівництва. Важливим аспектом аналізованої теми є формування нових систем розселення, що відбувалась під впливом активного розвитку міграційного руху. Для зазначеного дослідження залучено архівні матеріали, опубліковані документи та статистичні збірники. **Ключові слова:** міграції, оргнабори, продуктивні сили, системи розселення, урбанізаційні процеси, урбанізованість.

Gyrych Iaroslav. Migration movement of villagers in cities and its influence upon urbanization in the Ukrainian SSR during 1960-th. The article deals with the analysis of an influence of migrations of population upon urbanization processes in the Ukrainian SSR during 1960-th. Comparing of activities and processes have shown its peculiarities which were typical for regional and all-Ukrainian levels. Separately consider city-building and migration policy of the than party-and-state leadership. An important aspect of analyzing theme is a forming of a new settlement systems, which happened upon an influence of an active migration movement. This research is based on archive materials, document issues and collection of statistic information. **Keywords:** migration, orhnabory, the productive forces of the settlement, urbanizatsiyeni processes urbanizovanist.

Історія України

Шестидесяті роки позначились для українського суспільства переорієнтацією державного курсу, що полягав у приділенні більшої уваги соціальним потребам населення. Головним соціальним проектом М. Хрущова стала житлова реформа. Завдяки втіленню в життя її основних положень, в УРСР будувалась значна кількість цивільного житла, що у свою чергу сприяло

інтенсивному зростанню чисельності міського населення та поглибленню урбанізації суспільства. Важливою частиною змін став активний міграційний рух сільського населення у міста, що сприяло швидкому перетворенню УРСР на урбанізовану республіку.

Вивчення питань, пов'язаних з міграційними процесами та їх впливом на урбанізацію в Україні, знайшло часткове відображення у спеціальних виданнях наукового характеру. В основній масі згадана проблематика досліджувалась демографами та частково економістами. Серед головних робіт з цієї тематики варто виділити праці В. Жученко [2], А. Загробської [3], Е. Лібанової [8], Ю. Пивоварова [9], В. Стешенко [2, 12], Б. Хорева [13]. Написані ще за радянських часів, вони носять аналітичний характер і відображають демостатистичні та економічні аспекти міграцій та урбанізації.

Дана стаття має розкрити вплив міграційних процесів на урбанізацію та його наслідки, дати історичний аналіз цього явища. Метою даної статті є висвітлення проблеми впливу міграційного руху на урбанізаційні процеси в УРСР впродовж 1960-х рр.

Для написання статті автором використані архівні та опубліковані матеріали: монографії, збірники законодавчих актів та статистичні інформації та ін.

Упродовж 1950-х років в Українській РСР внаслідок діяльності органів системи виконавчої влади, що опікувались питаннями проведення організованих наборів робітників, активно розгортались організовані набори робочої сили для праці на промислових підприємствах Української РСР та деяких інших союзних республік, зокрема, РРФСР та Казахської РСР. У 1958-1970 рр. в УРСР організовані переміщення (організовані набори робочої сили і переселення родин) у сукупності вибулих щорічно складала в середньому 11,1%. У загальній кількості організованих переміщень на переселення по оргнабору припало 69%, планово-організовані переміщення родин склали 31% [3, с. 11]. Однак ці незначні порівняно з індивідуальними міграціями, організовані переміщення (переважно сільського населення), підсилювали старіння населення в місцях виходу, оскільки відбувалось у переважній більшості за рахунок молодих осіб з родинами.

У 1960-х рр. оргнабори не відігравали такої значної ролі у забезпеченні індустріальних галузей продуктивними силами, як у попереднє десятиліття, отже домінуючу роль почали відігравати добровільні міграції контингентів сільського населення у міста.

Як наслідок – відбулись значні зміни порівняно з довоєнним часом у чисельності зайнятого населення УРСР. У 1959 р. його кількість зросла порівняно з 1939 р. на 8,4 %, а кількість жінок – на 19,6 %. Число зайнятих на силових установках та підйомно-транспортних механізмах збільшилося у два рази, гірників – у 2,2, металургів та металістів – 1,6, хіміків – 1,6, будівельників – у 1,8 рази [10, с. 359]. Кількість спеціалістів з вищою та середньою освітою, зайнятих у народному господарстві, в

1962 р. порівняно з 1955 р. зросла вдвоє, а порівняно з 1941 р. – у 3,7 рази, в тому числі інженерно-технічного персоналу – відповідно в 2,9 і 5,4 рази [10, с. 360].

Особливості міграції населення визначалися економічним розвитком країни і впливали на режим відтворення населення через забезпечувані мігрантами природний приріст і зміни (унаслідок механічного приросту) його чисельності, статеву – вікового і соціального складу.

Звернемо увагу на ще один важливий аспект проблеми, що, безперечно, вплинув на перебіг міграційних процесів серед мешканців сіл. У ті роки колгоспники почали одержувати паспорти, а це означало скасування фактичного прикріплення селянства до місця проживання. У квітні 1956 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відміну судової відповідальності за самовільне залишення підприємств і закладів», відповідно до якого зобов'язували керівників радгоспів видавати трудові книжки переселенцям і сплачувати за вимушені прогули.

Регіональні зрушення в розміщенні населення УРСР відбивали основні тенденції розвитку продуктивних сил, їхньої географічної локалізації. У зв'язку зі швидким економічним розвитком південних і південно-східних областей республіки значно збільшувалося їх населення. Дещо нижчі темпи зростання населення центральних областей пов'язані з чільним місцем або домінуванням сільськогосподарського виробництва, що сприяло міграційному відтоку населення в більш індустріально розвинуті області. Винятком стала Київщина, населення якої демонструвало зростання, зумовлене формуванням та розвитком Київської агломерації.

Динаміку міграційних процесів у республіці підтверджує демографічний показник густоти населення. У 1959 р. вона дорівнювала 69,7 осіб на 1 км², а в 1970 р. – 79,3 [2, с. 159-160]. Природно, що міграції сприяли підвищенню густоти населення. Хоча за період між двома переписами в структурі загального приросту населення УРСР природний приріст склав 89,9 %, а механічний – лише 10,2 %, вплив останнього був значним. Лише за рахунок зовнішніх міграцій з інших союзних республік між 1959-1970 рр. населення Української РСР зросло на 1,3 %, що в середньому за рік складало близько 50 тис. осіб [6, с. 14]. Контингент зовнішніх мігрантів складала переважно росіяни, створюючи при цьому передумови для формування двонаціонального суспільства в УРСР відповідно до офіційного бачення вирішення національного питання в СРСР.

Демографами В. Жученко та В. Стешенко республіки Союзу РСР за характером участі в міжреспубліканському механічному прирості населення УРСР між 1959-1970 рр. умовно поділялись на три групи [2, с. 164-165]:

1) такі, що формували позитивне сальдо міграції в міських поселеннях УРСР – РРФСР, республіки Середньої Азії, Азербайджанська РСР, Вірменська РСР, Казахська РСР; у сільській місцевості – РРФСР,

республіки Прибалтики, Туркменська РСР. Максимальний рівень механічного приросту міського населення УРСР припадав на РРФСР, сільського – на Молдавську РСР;

2) республіки, з якими міжреспубліканський механічний приріст населення УРСР чергувався зі збитком (для міських поселень варто виділяти БСРР та Молдавську РСР).

Міграції населення напряму пов'язані не лише з його відтворенням, а й з перерозподілом робочої сили. Впродовж міжпереписного періоду міське населення УРСР збільшилося на 34,2 %. У цій величині частка природного приросту населення склала 38,3 %, а 47,8 % становила доля механічного приросту, ще 13,9 % припадало на приріст здійснений за рахунок адміністративно-територіальних перетворень.

Під впливом розходжень в умовах життя в місті і селі, в економічному розвитку територій, що залежать від еволюції існуючих і формування нових територіально-виробничих комплексів, промислових вузлів із загальними комунікаціями, інженерними спорудженнями, допоміжними виробництвами і т. д., об'єми внутрішніх переміщень у всій міграції населення УРСР щорічно змінювалися.

З іншого боку між 1959–1969 рр. сільське населення Української РСР зменшилося на 5,6% [2, с. 83] Зниження його чисельності за рахунок адміністративно-територіальних перетворень склало 22,0 %, міграцій – 78,0 %. Впродовж 1959-1969 рр. скорочення населення через міграції спостерігалось у всіх сільських місцевостях республіки (за винятком Кримської області). Його розміри в 16 областях Української РСР перевищували механічний приріст населення їхніх міст, що вказувало на початок негативних демографічних процесів для українського села.

Наявність промислових підприємств, будівельних організацій, мережі культурно-побутових установ, зручних транспортних зв'язків визначали привабливість областей для потенційних мігрантів. Так, проаналізувавши наявні статистичні дані можна стверджувати, що найнижчий механічний приріст (до 100 тис. осіб) мали Луганська та деякі області західні області України (Волинська, Закарпатська, Тернопільська), найвищий (300 тис. осіб і більше) – Дніпропетровська, Кримська, Одеська області і м. Київ. Неоднакове збільшення кількості населення областей, обумовлене особливостями регіонально-галузевої структури виробництва, трудових і культурно-побутових зв'язків.

За роки семирічки регіональна структура розміщення продуктивних сил зазнала деяких змін [10, с. 481]. Зокрема, питома вага Південно-Західного економічного району у промисловому виробництві УРСР зросла з 28,1 % у 1958 р. до 29,6 % у 1965 р., Південного економічного району з 11,8 до 13,1 %. При цьому питома вага Донецько-Придніпровського району знизилась з 60,1 % у 1958 р. до 57,3 % в 1965 р. [10, с. 481].

Також в міжпереписний період спостерігалися інтенсивне зростання великих міст та недостатній розвиток функціональної структури малих і середніх міських поселень, з'явилися передумови для інтенсивних

міграцій між містами. У досліджуваній період (1959–1970 р.) на Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Одесу, Харків припадала шоста частина осіб, що прибули з інших міст республіки [5, с. 63].

Згідно з підсумками Всесоюзного перепису населення 1970 р. Українська РСР належала до числа республік зі значною інтенсивністю міграції. Так, у 1968–1969 рр. оборот міжреспубліканської і внутрішньо-республіканської міграції населення (сума прибулих і вибулих) склав 4385,2 тис. осіб, тобто на 1000 осіб змінили місце проживання 94 особи [3, с. 48]. За цим показником УРСР поступалась Казахській РСР, РРФСР, республікам Прибалтики, БСРР і Киргизській РСР (104–161%), однак рівень міграцій був вище ніж у Молдавській, Грузинській, Азербайджанській, Вірменській, Узбецькій, Таджикиській та Туркменській РСР. Високі показники міграційного руху населення свідчать про активний перебіг процесу формування нового базового типу розселення – міського.

Зрушення в розміщенні продуктивних сил у великій мірі пояснювалось потребою більш раціонального використання трудових та природних ресурсів. Впродовж досліджуваного часу були освоєні нові родовища вугілля в західному Донбасі і у Львівсько-Волинському басейні; родовища нафти в Харківській, Полтавській, Сумській, Чернігівській та Кримській областях; поклади марганцевої руди в Запорізькій і Дніпропетровській областях. Подальше поглиблення розподілу суспільної праці, її диференціація та інтеграція супроводжувались розвитком нових галузей та формуванням багатогалузевих територіально-виробничих комплексів. Найвищими темпами в досліджуваній період розвивались та потребували нових робочих рук хімічна та нафтопереробна промисловість, машинобудування й металообробка.

Внаслідок цього в Південно-Західному районі склалося скрутне становище з використанням трудових ресурсів. Якщо в республіці, в цілому зайнято в домашньому і особистому допоміжному господарстві приблизно 20 % працездатного населення, то в Південно-Західному районі ця цифра становила 23 %, а в окремих областях сягала до 35-38 % [14, арк. 365]. Разом з тим велика кількість міст Південно-Західного району мала всі необхідні умови для будівництва нових заводів машинобудування – зручні земельні ділянки, в достатній кількості технічну і питну воду, електроенергію, газ, розвинену мережу шляхів сполучення. Тож на думку планувальних органів являла собою перспективну зону для розміщення підприємств середньої та важкої індустрії, що мало призвести до зростання рівня урбанізованості краю.

Впродовж 1960-х рр. спостерігався високий приріст трудових ресурсів. Тоді ж відбувалося насичення сфери зайнятості трудовими ресурсами практично до крайньої межі. Коли у 1966 р. показник зайнятості досяг 83 % працездатного населення, то вже через 15 років він

становив 91 %, а у великих містах – 95 % [1, с. 99], фактично вичерпавши практично всі можливості для свого подальшого зростання.

Таким чином, можна стверджувати, що економічна ситуація в країні призвела до розуміння необхідності реалізації потреби промисловості республіки в нових робочих руках, а враховуючи тогочасний низький рівень механізації та автоматизації виробництва це ставало потребою номер один в демографічній політиці. Введення нових виробничих потужностей українською промисловістю одразу ж поглинало значну кількість сільської молоді.

Хоча офіційно вважалося, що вибуття осіб активного працездатного віку з сільської місцевості у міста республіки повинно було компенсуватися зростанням механізації сільськогосподарського виробництва [7, с. 62]. Зростання урбанізованості Харківської області з 62 до 68 % у міжпереписний період пояснювалось переходом значної частини сільських жителів на роботу у промислові центри області, що у свою чергу начебто призводило до зменшення чисельності населення лише у окремих селах.

Але статистичні дані вказують на перманентне зменшення осіб активного працездатного віку у сільській місцевості, що означало її старіння. Лише за період з 1965 по 1980 рр. кількість працівників сільського господарства скоротилася на 1 млн. 34 тис. осіб. У 1961–1978 рр. в Україні чисельність сіл зменшилась на 12,4 тис. одиниць, або майже на 30% [11, с. 95]. Багато колгоспів та радгоспів стали відчувати нестачу робочих рук, особливо у період напружених сільськогосподарських робіт. З кожним роком в усе зростаючій кількості залучались до збирання врожаю робітники, службовці, студенти. Зокрема у 1974 році їх чисельність склала 400 тис. осіб [4, с. 62]. У результаті відбувався швидкий процес занепаду сільського господарства.

Загалом же дана політика влади, призвела не до досягнення демографічного оптимуму, а до підриву існуючої системи відтворення населення та до падіння всіх якісних демопоказників. У цей час Україна, ставши урбанізованою, переходить на новий тип відтворення населення – міський, який не міг його забезпечити.

Досліджуваний період характерний спробами реалізації політики ліквідації істотних соціально-побутових відмінностей між містом і селом. Надпроекти соціальної перебудови села та створення на базі низки перспективних сільських поселень агропромислових селищ міського типу (агроміст) виявились нереалізованими на практиці. Але, з огляду на пріоритетність галузей «групи А», на практиці згадані задуми фінансувались і втілювались за «залишковим принципом». Тому розрив у соціально-побутових умовах мешканців міста й села не скоротився, а поглибився. За кількісними та якісними показниками житлово-побутових умов, медичного, торговельного, побутового обслуговування, організації дозвілля, благоустрою село значно відставало від міста. Невпорядкованість побутових умов життя селянства породжувала стійкі

міграційні настрої, що сприяло перманентному погіршенню демографічної ситуації.

З іншого боку, зростаюча перевага міського способу життя сприяла залученню осіб цієї категорії до роботи на інших підприємствах, таким чином стаючи новими жителями міст УРСР. Пом'якшення паспортного контролю та створення системи надання підприємствами безоплатного житла своїм працівникам сприяли зростанню рівня урбанізованості Української РСР.

Отже, впродовж досліджуваного періоду внаслідок екстенсивного розвитку продуктивних сил та активній містобудівній і житлобудівній політиці тодішнього керівництва радянської держави і партії, з'явилися умови, котрі сприяли прискоренню темпів урбанізації в Україні. Прямим наслідком зазначеного явища став перманентний процес, що проявився в активному міграційному руху, спрямованому в міста; зростанні абсолютної та відносної чисельності міського населення; появі нових міст внаслідок бурхливої містобудівної діяльності та адміністративно-територіальних перетворень; формуванні нового типу відтворення населення, що полягав у малодітних сім'ях; формуванні нової міської культури.

Варто зазначити, що аналіз наукової літератури підтвердив факт відсутності спеціального історичного дослідження питання впливу міграцій населення на рівень урбанізованості України. Таким чином дана стаття присвячена актуальній темі вітчизняної історії та містить інформаційно-аналітичний матеріал для наступних дослідників.

Література

1. *Демографическая* политика: осуществление и совершенствование в условиях развитого социализма. – К., 1982. – С. 99.
2. *Демографическое* развитие Украинской ССР (1959-1970) / Жученко В., Стещенко В. – К., 1977. – С. 164-165.
3. *Загробська А. Ф.* Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР / А. Ф. Загробська. – К., 1974.
4. *Заставний Ф.* Нетрадиційні підходи до оцінки рівня життя міського і сільського населення / Ф. Заставний // Економіка Радянської України. – 1988. – №11. – С. 62.
5. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1970 г. / Отв. за выпуск Орехов К. А. – Т. VI. Распределение населения СССР и союзных республик по занятиям. – М., 1973. – С. 63.
6. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1970 г. / Отв. за выпуск Орехов К. А. – Т. VII. Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – М., 1974. – С. 14.
7. *Історія* міст і сіл Української РСР: в двадцяти шести томах / Гол. Головної редколегії Тронько П. Т.] – Харківська область / Гол. редколегії тому Сіроштан М. А.] – К., 1967. – С. 62.
8. *Лібанова Е. М.* Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР / Е. М. Лібанова. – К.: Знання, 1984.
9. *Пивоваров Ю. Л.* Урбанизация и расселение / Ю. Л. Пивоваров. – М., 1975.

10. Стешенко В. С. Демографічні дослідження / В. С. Стешенко. – К., 1975.
11. Розвиток народного господарства Української РСР в 1917–1967 роках (в двох томах) / Відп. ред. Вірник Д. Ф. – Т. 2. Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967). – К., 1967. – С. 360.
12. Село // УРЕ. – 1983. – Т. 10. – С. 95.
13. Хорев Б. С. Урбанизация и демографические процессы / Б. С. Хорев. – М., 1982.
14. ЦДАГО України. – Ф 1. – Оп.31. – Спр. 2762. – Арк. 35.

© Гирич Я.

Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950–1960-х рр.

Лисак Вікторія

Лисак Вікторія. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950–1960-х рр. Розглядаються базові елементи традиційної культури у вигляді релігійної віри у повсякденному житті українських селян у 1950–1960 рр. Проаналізувавши матеріали уповноважених у справах релігії, автор дійшов висновку, що не зважаючи на активний наступ на релігію та церкву, релігійна віра зберегла своє значення в буденному існуванні сільського населення в таких традиційних формах, як святкування великих релігійних свят, хрещення, вінчання, поховання, відвідування церков та наявність ікон в хатах селян. **Ключові слова:** традиційні цінності, релігійна віра, релігійні свята, ікони, храми.

Lysak Viktoriya. Traditional values in everyday life of Ukrainian peasants in 1950–1960's. The basic elements of traditional culture in the form of religious faith in everyday life of Ukrainian peasants in 1950–1960 has been considered. Reviewing the materials of authorized for religion, the author came to the conclusion that despite an active attack on religion and churches, religious faith has retained its importance in everyday life of rural population in such traditional forms as a celebration of major religious holidays, baptism, wedding, funeral, visiting churches and the icons in peasants homes. **Keywords:** traditional values, religious faith, religious holidays, icons, temples.

Останнім часом у науковій літературі широко використовується поняття «традиційні цінності». Для багатьох поколінь вони виступають установками, перетворюючись на основу історичної пам'яті людей. Традиційні цінності допомагають людині орієнтуватися в житті, справлятися з щоденними проблемами і завданнями [12, с. 280].

Багато століть у житті українського народу важливе місце займала релігійна віра як один з компонентів традиційних цінностей. Вона пронизувала все буття людини і трансформувалася в поняттях світосприйняття, норм поведінки, практичної діяльності, культури. Основними складовими релігійності українців виступала релігійна свідомість і релігійна поведінка. Отже, справжня релігійність проявлялася тоді, коли мотивами вчинків виступала релігійна віра [13, с. 227].

Метою статті є вивчення релігійної компоненти як елемента традиційної культури в повсякденному житті українських селян у 1950–1960-х рр. Автор вважає доцільним охарактеризувати державну політику щодо церкви і релігійної віри, проаналізувати елементи релігійних уявлень в житті українських селян, виявити зміни, що відбулися в повсякденності селян.

Проблема релігії і церкви в умовах тоталітарного радянського суспільства привернула увагу багатьох українських вчених. Окреме місце в дослідженнях таких науковців, як В. Баран, В. М. Даниленко, І. М. Романюк, І. П. Меркатун відведено вивченню державної політики щодо церкви [1; 11; 13]. Заслужують на увагу такі фундаментальні роботи, як «Історія українського селянства» [2]. Певну цінність для розуміння суспільно-політичної ситуації того часу мають роботи В. Ю. Келембетової, Ю. Н. Сафронова, В. К. Танчер [9; 14; 16]. Зважаючи на характер зазначених праць, зауважуємо, що вивчення релігійної компоненти в повсякденному житті українських селян ще не було предметом окремого дослідження.

Джерельну базу статті складають, по-перше, рішення партії й уряду щодо місця і ролі релігії в житті радянського суспільства. Більшість цих документів була опублікована. По-друге, величезне значення мають документи Уповноваженого Ради у справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. Вони представлені інформацією, доповідними записками, довідками обласних уповноважених про релігійну ситуацію, процеси та явища, які відбувалися в релігійних організаціях. З огляду на заявлену проблему величезного значення набувають матеріали усних опитувань очевидців і учасників тодішнього сільського способу життя.

Характеризуючи повсякденне життя українських селян і роль традиційних цінностей у 1950–1960-х рр., слід звернути увагу на те, що релігійна віра селян як основний компонент традиційної культури постійно піддавалася тиску з боку державних інституцій. Це виявилось в тому, що у віруючих вилучали релігійні споруди, зняті з реєстрації